श्रीगणेशायनमः॥निखिलागमसंचारिश्रीकृष्णाख्यंपरंमहः॥ध्यात्वागोवर्धनसुधीस्तनुतेन्यायबोधिनीं॥१॥चिकीर्षितस्यग्रंथस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्त्य
र्थंइष्टदेवतानमस्काररूपंमंगलंशिष्यशिक्षार्थंग्रंथादौनिबध्नाति॥निधायेति॥पदार्थान्विभजते॥द्रव्येति॥अत्रसप्तग्रहणं॥पदार्थत्वंद्रव्यादिस
प्तान्यतमत्वव्याप्यमितिव्याप्तिलाभाय॥ननुशक्तिपदार्थस्याष्टमस्यसत्वात्कथंसप्तैवेति॥तथाहि॥मणिसंयुक्तेंधनादौसत्यपिवन्हिसंयोगेदा
होनजन्यते॥तच्छून्येनतुजन्यते॥अतोमणिसमवधानेशक्तिर्नश्यति॥मण्यभावदशायांदाहानुकूलाशक्तिरुत्पद्यते॥तस्माच्छक्तिरतिरिक्तःपदार्थइतिचे
न्न॥मणेःप्रतिबंधकत्वेनतदभावस्यकारणत्वेनैवनिर्वाहेमणिसमवधानासमवधानाभ्यांअनंतशक्तिकल्पनायाअन्याय्यत्वात्तस्मात्सप्तैवेतिसिद्धं॥
द्रव्याणिविभजते॥पृथिवीति॥ननुअंधकारस्यदशमद्रव्यस्यसत्वात्कथंनवैवेति॥तथाहि॥नीलंतमश्चलतीतिप्रतीतेःनीलरूपाश्रयत्वेनक्रियाश्रयत्वेनचद्रव्य
त्वंसिद्धं॥नचक्लृप्तद्रव्येष्वंतर्भावात्कुतोदशमद्रव्यत्वंसिद्धमितिवाच्यं॥आकाशादिपंचकस्यनीलरूपवत्वात्॥वायोरपि॥नेतरेष्वंतर्भावः॥तमसोनिर्गंधत्वा
न्नपृथिव्यामंतर्भावः॥जलतेजसोःशीतोष्णस्पर्शवत्वान्नतयोरंतर्भावः॥तस्मात्तमसोदशमद्रव्यत्वंसिद्धमितिचेन्न॥आवश्यकतेजोभावेनैवोपपत्तौअ
तिरिक्तकल्पनायांमानाभावात्॥नचविनिगमनाविरहात्तेजएवांधकाराभावस्वरूपमितिवाच्यं॥तेजसोभास्वरस्वरूपत्वेनसर्वानुभूतोष्णस्पर्शस्या
श्रयीभूतद्रव्यांतरकल्पनेगौरवात्॥तस्मादुष्णस्पर्शगुणाश्रयतयातेजसोद्रव्यत्वंसिद्धं॥तमसिनीलरूपप्रतीतिस्तुभ्रममूलैव॥दीपापसरणक्रिया
याएवतत्रभानात्॥गंधवतीति॥गंधवत्वंपृथिव्याःलक्षणं॥लक्ष्यंपृथिवीपृथिवीत्वंलक्ष्यतावछेदकं॥यद्धर्मावछिन्नंलक्ष्यं॥सधर्मोलक्ष्य
तावछेदकः॥योधर्मोयस्यामवछेदकःसातद्धर्मावछिन्नातथाच॥लक्ष्यतावछेदकंपृथिवीत्वंचेत्॥लक्ष्यतापृथिवीत्वावछिन्ना॥
एवंशीतस्पर्शवत्वादिलक्षणेजलत्वादीनांलक्ष्यतावछेदकत्वंबोध्यं॥एवंपृथिव्यादित्रिकंनिरूप्यवायुंनिरूपयति॥रूपरहितेति॥रूपरहि

तत्वेसतिस्पर्शवत्वंवायोर्लक्षणं॥सतीतिसतिसप्तम्याःविशिष्टार्थकतयारूपरहितत्वविशिष्टस्पर्शवत्वंवायोर्लक्षणं॥विशेषणांशाऽनुपादानेपृ बो०
थिव्यादित्रिकेअतिव्याप्तिः॥तद्वारणायविशे[illegible]पादानं तावन्मात्रोपादानेआकाशादावतिव्याप्तिः॥तत्रापिरूपरहितत्वस्यसत्वात्॥अतउक्तंस्प
र्शेति॥अतिव्याप्तिर्नामअलक्ष्येलक्षणसत्वं॥यथागोःश्रिंगित्वंलक्षणंकृतंचेल्लक्षणभूतगोभिन्नमहिषादौअतिव्याप्तिःतत्रापिश्रिंगित्वस्य
विद्यमानत्वात्॥अव्याप्तिर्नामलक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं॥यथागोर्नीलरूपवत्वंलक्षणंकृतंचेत्॥लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वंनामलक्ष्यतावच्छेदकाश्र
यभूतेक्कचिल्लक्षणेलक्षणस्याभावः॥असत्वमेवअव्याप्तिरित्यर्थः॥श्वेतगविनीलरूपाभावात्॥असंभवोनामलक्ष्यमात्रेकुत्रापिलक्षण
सत्वं॥यथागोरेकशफत्वं॥गोसामान्यस्यद्विशफत्वात्॥अतिव्याप्त्यसंभवानांनिष्कृष्टलक्षणमाह॥लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता त॰ का
कभेदसामानाधिकरण्यमतिव्याप्तिः॥अव्याप्तिस्तुलक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं॥असंभवस्तुलक्ष्यतावच्छे
दकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं॥आकाशंलक्षयति॥शब्दगुणकमिति॥अत्रगुणपदंआकाशेशब्दस्यैवविशेषगुण[illegible]तिद्योतनाय॥ ३
[illegible]त्वतिव्याप्तिवारणाय समवायेनशब्दवत्वमात्रसम्यक्त्वात्तदुक्तं रूपंगंधोरसस्पर्शःस्नेहःसांसिद्धिकोद्रवः॥बुध्यादिभावनांतश्चश
ब्दोवैशेषिकागुणा॥इतित्रैकमिति॥मानाभावादितिभावः॥विभ्विति॥सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वंविभुत्वंमूर्तत्वंचक्रियाश्रयत्वं॥पृथि
व्यप्तेजोवायुमनांसिमूर्तानि॥पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशपंचकंभूतपदवाच्यं॥भूतत्वंनामबहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वं॥कालंलक्ष
यति॥अतीतेति॥व्यवहारहेतुत्वस्यलक्षणत्वेघटइतिव्यवहारहेतुभूतघटादावतिव्याप्तिवारणायअतीतेति॥विशेषणोपादानं॥दि १
शोलक्षणमाह॥प्राचीति॥उदयाचलसंयुक्तादिक्प्राची॥अस्ता[illegible]लसंयुक्तादिक्प्रतीचीमेरुसंन्निहितादिगुदीचीमेरोर्व्यवहितादि

नबाबा। आत्मानं॰ निरूपयति। ज्ञाना [illegible] [redacted] ११॰ [illegible] ज्ञान [illegible] निरूपयति

[illegible]

[illegible] आत्मानो ज्ञाना [illegible]

[illegible] निरूपयति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स्थल कर्मा भक्तता प्र त्र स॰ योगा न द्रव्यत्वजातिः स॰ योगवत्त्वाते स्व रूपं मीतियां स्मत्वातारा यो गुणो यं द्वंद्व गुण स्मा सत

निम्नाश्चाते त्त द्वंद्व गुणा सत्ता तारा भावका नि विष्ट तल कर्मा गुणत्वा रूपादाने च रूपं मीति य सत्त्वानिमित्त रूपं च गुणा द्रव्यत्व

जातिः अनो विशेषणा विशेष्य यो रूप यो रूपादान॰ प्रव॰ न सा दिल कर्मा विशेषणा रूपादानेल सत्तानित्य गुणा द्रव्यत्वजातिः विशे

ष्याल्पादानेल सत्ता मा तं॰ स्वत्त्र सत्त्व ग॰ गत्वा द्रव्यत्वजातिः अनो विशेषणा विशेष्य यो रूपादान॰ स्मरा॰ल रूपानि । स्वग॰ द्वय स्मावेति

भावाविभावप्रद॰ स॰ भावा द्रव्यत्वजातिविद्वान्गणानां । अन्य विशेषण कर्तृ॰ रूप वविद्वोल्प॰ । व्याख्या सत्त्वप्रदार्थो विरूप वितत्त्वतानु विष

यत्व रूप प्रवत्वोल्पः । रूपादि इत्यत्र व॰ प्रधिका॰ पाकावमिति । पतनत्वनिर्णय स्वेच्छ॰ पाकोनाम विज्ञानीयते अ॰ स॰ योगः स्मरणा

नाज्ञानीयः रूप अन्न को विज्ञानीयः न रूपे रूपात्र सा अन्न को विज्ञानीयः । प्रक॰ स्मरणे प्रव॰ प्रकारेण निज॰ ति॰ नज्ञानीयपाक॰

कार्यविल कर्मापन कल्पना वा॰ः यथात्र गुरु॰ अनिष्ट ज्ञा सा दो उत्पन्न कर्मा विज्ञानीयते अ॰ स॰ योगात्र रूपवद्भि नितरूपनारोन रु

१० पा॰ तन्नस्य पीता द्वैत तत्र त्रिश्च रूपवित्र सा[redacted]॰ प्रक स्यैवाद्भुत वारा । अनित रूपस्य सावेप्र नाश प्रवृत्तिरुपते । विज्ञानीयते अ॰ स॰ योग रूप

पाकवशात् प्रवृत्ते ता॰ प्रत्र स्माना रोन क्रम त्र स्यै वा रूपादाता त स्मारा रूप अन्न कापेक्षया न सा अन्न[redacted] को विज्ञानीयप्र वा प्रव॰ ग॰ ज्ञा

ने को पवित्र कर्मा प्रवा॰ गीका यथि रूप त्र सा यो त्र प्र ना व तावि पिपु वग॰ ज्ञाना रो विज्ञानीयपाक प्र सा स्र त्रिग॰ लो पन व लो ठा प्रव॰

स्मतै विषयकत्वानियमा स्वरूपनिरोसम्बन्धात्तत्वात्तस्मादुपाधिज्ञनकाः किञ्ज्ञाता याः । पाकाः यथा कार्यविषयाः ज्ञानव

वषाधि विवक्षमाणेन । १ कज्ञातावत्वे पाकमध्यज्ञा विज्ञातीय [illegible] ननान्तत्तवः यथा गोत्वज्ञातत्वाशाना मापद्यमानम् नतनगेतता

न तथा कायनमात्रविज्ञातीयते ज्ञस्य योगतयैवाद्रवत्पयताते उक्ता । तदनतन उज्ञायाद्रा उपाधिज्ञ वर्तते ताद्रशाउपन्नसाग

स्पति ज्ञानकाते ज्ञस्य योगा ज्ञाय तेन उन्नत न तेन वतादृशा उपन्नस्यायि उत्पन्न तोपता दृशा उपाधि वत्तय पन्नमात्र तिः उज्ञाज्ञात

कन्या नततो नन स्वत्व ज्ञाप्रकारेण उज्ञान तत्त्वतो । एवं उज्ञान तत्त्व पन्नमात्रत्वे वर्णात्तत्वतो । पाक मध्य ज्ञैवा दृष्टान्तं तत्केनवि

पन्नमात्रति तविनात उत्पन्नतो द्विक [illegible] विता गलकमपतो । सयोगति । सयोगतारा कालविशिष्टगुणाद्व विता गस्यल कप । विरोधगुण

गुणकाने ज्ञायाया ज्ञवि स योगनाद्विकत्वानतातिका प्रिवानपा वकृगात्व विरोधोपादाने कुत्वल कपति । ज्ञाय इति । द्वितीय

पतनक्रियाया वेगस्ये वा समवाये कारणातत्वात् कारिवारणाया ज्ञायति । उत्तनलकाणस्या कविरोधगाम विभुर्वव देवज्ञो ज्ञ

नी वास्ने अल्प कपति । गुणा नाति गुणादिविज्ञातावकेतत्वे सति गुणत्वस्ने कस्पलकाण । विज्ञातावोना मगुणादि ज्ञानपाण कार्यगात्वेत

पुतो विलक्षणसयोगः । ताद्रशस्ये यो गस्ने कस्यैव स्यालागतगुणालान उल्लादिगत द्रव्यवस्यान धालनि द्रतरूप वणादिस [redacted]

नगुणादिश्च विज्ञातावा पतेः स्नानः स्नेक पवस्यालाराग कारण विरोधगस्या तोपादानेकालादावर्तिकाप्रि । तद्वा नणात्वविरोधोपा

ना । द्रतत्व ज्ञालस्य योगस्यविज्ञाताव केतुत्वस्ने ज्ञपविज्ञाताव केतुत्वे ज्ञाना तावानाज्ञानेद्रतत्वविरोधगाना । कन्न कादिकाशिरा वक वत्तः

लकपति । स्नोत्वेति । स्नेहवत्या स्नोगुणः नवद्रारा कत्वेति कारिवा नणा पा गुणाप्रकाः । उपाकावर्तिकारि वारणाया स्नोत्वेतारमति विलक्षणस ।

योगज्ञेविज्ञानगम्यं राबन्ध[illegible]विशिष्टेनार्थं रूपं। योगजज्ञानता। कानद्विराबन्धः। [illegible] निष्पन्नरूपं। योगजज्ञानो भ्रमः। गोद्विराबन्धः। वरोषात्म
मानेरलङ्घविज्ञानगम्य[illegible]परत्वमाद्विराबन्धः[illegible]त्पत्ति[illegible]रामानतत्व[illegible]विषयत्वं। निमित्तत्वनेनरूपं। व[illegible]ना[illegible]पतेरात राबन्ध
वो[illegible]नरनादेरवर्ति बन्धः कानगाः। बुद्धि[illegible]गतामा[illegible] [illegible] कावरूपनोनाम्नराबन्धयोगः। ज्ञानं विनाबन्धयोगारूपं तवाता।
राबन्धयोग[illegible]प्रकारकज्ञान[illegible]त्वं ज्ञानस्थल[illegible]गाः। बुद्धिः। चितज्ञता[illegible]तवस्वेति[illegible]ल[illegible]यति। ज्ञानेनि[illegible]। [illegible]ज्ञान
विशिष्टज्ञानत्वं स्मृतेल[illegible]गाः। विशेष्योपादानो ज्ञानृगतवे[illegible]का[illegible]नज्ञानगाय विशेषणोपादानं। [illegible]। इति [illegible]ज्ञानगात्व[illegible] [illegible]
सं। प्रकारत्वं। से[illegible]पिलं। स्वारज्ञान्तवस्य[illegible]ज्ञानत्वं। ल[illegible]ति[illegible]ते[illegible]तिततो[illegible]नेत्वं। नामस्मृतत्तित्वं [illegible]विशिष्टज्ञानत्वं। [illegible]

तत्वविशेष्यतोपादानेस्मृतावातिव्याप्तिः। विशेष्योपादानेप्यतादवस्थ्यात्[illegible]व्याप्तिः। अतस्तद्वानाय विशेष्यानविशेष्योपादानं। अनुतव [illegible]
विपर्ज्ञतास्यादविषयतायर्थाधीनत्तवं। लक्षयतातितद्वतीत्यत्रत्वस्य[illegible]घोविशेष्यत्वं। तत्तद्वेदनप्रकारीतुतथमो[illegible]तत्किंतद्यावात [illegible]
वद्विशेष्यकत्वेसतितत्प्रकारकत्वेसति ज्ञानत्वतत्वं। यथार्थानत्वस्य लक्षणं। नज्ञतेरुद्धम्प ज्ञातामितिस्थानं। नज्ञतत्ववद्विशेष्यक
त्वेसति नज्ञतत्वप्रकारकत्वं। तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारतायालित्वमिति निष्कर्षः। अन्यथा कतेरं। गनज्ञतयोः
इमेनज्ञतनं। गेरत्वाकारकस्मृतो[illegible]नरमे[redacted]मिकाद्वयः। तत्र नज्ञतत्ववद्विशेष्यकत्वनज्ञतत्वप्रकारकत्वयोः। गत्ववद्वि
शेष्यकत्वं। गत्वप्रकारकत्वयोः सत्वात्। उक्तनिष्कर्षेतुनज्ञतत्वप्रकारतायाः नज्ञतत्ववन्नज्ञतविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्। गं
त्वप्रकारतायाः नं। गत्ववद्गं। गविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्। किंतु समूहालंबनस्थले। गं। नज्ञतत्वावगाहित्वेनन्नज्ञत

न॰न्त्रकृद्गा॰द्धितेन नक्रता॰कौ
वप्रकानतायाः॰नअतत्ववच्छिनेष्पतानिरूपितत्वाद्वेति। अयथाघानित्तव॰लक्ष्यतातातदत्तावतीता अत्वापिरूर्ववत्। तदत्तावववच्छिनेष्पतानिरू
पितत्वच्छिन्नप्रकानतानालिङ्गानत्व॰विवक्षणीय॰अनन्यघान॰गनअतयेः नु॰गनअतेरत्ताकानकस्मनुकाल॰बनप्रमायामातकोवृ।
पतस्यमनुकाल॰वनस्यान॰गनअतोत्तयविरोष्पकत्वेन न॰गत्वनअतत्वोत्तयेप्रकानकत्वेनवनअतत्वात्तावववद॰गविरोष्पकत्वनअतत्वप्र
कानकत्वयोः न॰गत्वात्तावववदअतविरोष्पकत्वन॰गत्वप्रकानकत्वयेः स्यत्वात्। उक्तनिष्कर्षेतेन अता॰रोनअतत्वावगाहित्वेनन॰
गा॰रोन॰गत्वावगाहित्वेनवनअतत्वप्रकानतायाः नअतत्वात्तावववद॰गविरोष्पतानिरूपितत्वात्ताकात्। पव॰न॰गत्वप्रकानतायाः
न॰गत्वात्तावववदअतत्वविरोष्पतानिरूपितत्वात्ताकावनातिस्थावृः। उदाहनना॰यथारूपा[redacted]तियथाघानित्तव॰वित्तन
ते। वनविषइतितिकनानामितिपरलीनुतवतमदादिकेनानांवनुविषमितमर्घः प्रतमदाच्छिन्नविषप्रमाणानां॰प्रमाकनानात्व॰स्यामान्य
लक्षणा॰पकैकप्रमाणालक्षणा॰नुवक्ष्यतेप्रतमदस्यानेतारदिनाकनानालक्षणामात्। असाधनाकाननामितिकाधानवदसाधनाना
कानानामितमर्घः असाधानानात्व॰नामकार्यत्वकाकथमवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकानानातारालित्वमितमर्घः। यथाद॰अ
दौष्पतंप्रतिअसाधानानाकानानात्व॰कार्यत्वकाकोथमशःपटत्वादियमशःतदवच्छिन्नाकार्यतानिरूपिताया कानानातादण्डे अतोप्य
टंप्रतिद॰डो असाधानाकानाना॰नमत्वादिनुपकाधानवत्वस्याकानातोऽस्याधानानात्व॰कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित
कानानातारालित्व॰ डीरवनाऽपिसमादंनके कार्यत्वावच्छिन्न॰पतिकानानात्वात्तस्याधानानाकानानात्व॰कानाना॰लक्ष्यति।
कार्यनियतेति। कार्य॰प्रतिनियतत्वेसतिपूर्ववृत्तित्व॰कानानात्व॰नियतत्वविशेषणानुपादाने पूर्ववृत्तिनोनासमस्यनपिकान नादेश
नात्व॰स्यादतोनियतत्वेसतीति विशेषणोपादानं। नियतपूर्ववृत्तिनो द॰ठनुपादेनपिप्पतकानानात्व॰स्यादतोऽनन्यथासिद्धे

न्या० पदसपिकानामलक्षणोनिर्वचनीयं दण्डत्वादीनां लक्षणत्वस्वात् । कार्यं लक्षयति प्रागिति प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यस्य लक्षणं । कार्यें
त्पत्तेः पूर्वं स्वरूपसत्त्वे विद्यमानः प्रतीतिर्यस्य किञ्चिज्जायते प्रत्ययतीतिविषयो भावः तत्प्रतियोगिघटादिकार्यं कारणानां त्रैविध्यं तेषां कारणानां त्रैवि
ध्यमिति समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणभेदादिति समवायिकारणं लक्षयति यत्समवेतमिति यस्मिन्समवेतं बो । ३ा४
सत् समवायेन संबन्धं सत् कारणमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्यर्थः [illegible] कारणं तन्तवः पटस्य तन्तुषु समवायेन संबन्धः
४ सत् तादात्म्यकं कार्यमुत्पद्यते तत्तन्तवः समवायिकारणमित्यर्थः सामान्यलक्षणं समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यताप्र
तिरूपितताद्रात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वं समवायिकारणत्वमिति समवायसंबन्धेन घटं प्रति कपालादौ कपालादेस्ता
दात्म्यसंबन्धेनैव सत्त्वात् समवायसंबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितताद्रात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणतायाः
कपालादौ सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः समवायेन जन्यतावच्छिन्नप्रतितादात्म्यसंबन्धेन द्रव्यस्यैव हेतुत्वात् जन्यतावच्छेदक
मेव समवायिकारणमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्य गतमनुपादेनिति समवायिकारणमित्यन्वयः । असमवायिकारणं लक्ष
यति कार्येणेति कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणमित्यन्वयः कारणेन सहेति उदा
हरति कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणमित्यन्वयः अनन्तरं कार्यतेनैवसमवे
तः समवायिकारणत्वं तदा पटं प्रति कार्येण तन्तुसंयोगस्यैव असमवायिकारणत्वमिति दर्शयति । यथा
तन्तुसंयोगः तन्तौ प्रत्यात्मकार्येण सहैकस्मिन्नर्थे तौ समवेतः समवायेन वर्तमानः सन् पटात्मक
कार्यं प्रति तन्तुसंयोगात्मकं कारणं असमवायिकारणमित्यर्थः द्वितीयासमवायिकारणं दर्शयति ।

कारणेन सायेताकारणेनाऽवैशिष्ट्यं प्रतद्रूपान्तरं तित्रुत्तपमिति। कारणेन साद्रूपतद्रूपकारणगुणपतेजसस्यैकस्मिन्वृद्धेति। तद्रूपाधेरि
मवेत। स्वात्मसमवायिसंबंधेन वर्तमानं महत्तं तद्रूपं इति कारणगतं वृत्तिः। अतो समवायिकारणगतं तन्तुरूपं पटगततद्रूपस्यासा
मानाधिकरण्यं तु समवायिसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितायाः समवायस्वसमवायाजातस्य संबंधावच्छिन्नकारणताया अयत्वं। समवाय
संबंधावच्छिन्नकपालद्वयसंयोगनिष्ठाकारणताकपालद्वयसंभवतीति। एवमाद्यपतनक्रियया स्वगतद्रवत्वे असमवायिकारणत्ववतः आद्य
पतनक्रियाप्रतिआत्मस्पन्दनक्रियायाश्च संवायसंबंधेनैव तयोः कारणत्वात् अवयवविभागादौ अवयवगुणादेः स्वसमवायिसंवेतत्वसंबंध
[illegible]न कारणत्वात् तत्संबंधावच्छिन्नकारणतायस्यत्वं संवायिकारणत्वं समवायिगुणादौ वर्तते अवयवगुणानुतकपालतन्तुरूपादौ स्वाश
यद्रूपस्य कपालतन्तुरूपादेः समवायिकपालतन्तुसमवेतत्वसंबंधेन पटपटादौ कपालतन्तुपतन्तुपयोः सत्वात् तद्रूपत्वातिव्याप्तिः समवायिसंबंधेनैवाय
तिन्नकारणमितिरेपीति तद्वितीयदस्याथानाकारणमिति। कपालवत्वे सतीति पितृनामीयं जन्यघातन्तुकपालसंयोगयोन तिकापत्तिः तन्तुकपालस
योगयोनापिकार्यत्वात् तिनिरूपतत्वपटत्वावच्छिन्नप्रतिकारणत्वात्। अस्याथानास्यैवतत्कारणत्वात्। अतस्तत्कारणत्वानानायकपालवत्वे सतीतिकारणाल
क्षणेऽविशेषणं। इयं कपालवत्त्वं तज्जन्यत्वे सतिततज्जन्यजनकत्वं। न वतिरिक्ति इत्यत्र जन्यत्वे सति इत्यत्र जन्यपटजनकत्वं —— स्मादेः अतो इत्यत्र कपालत्वं पत्वं
कपालसंयोगतन्तुसंयोगादेर्नापि कपालतन्तुकार्याधिकत्वं। कपालसंयोगतन्तुसंयोगयोः कपालतन्तुजन्यत्वे सति तज्जन्यपटपटजनकत्वात्
कारणलक्षणोत्तमस्याथानाविशेषणानुपादानेऽतिव्याप्तिः नापिकपालवत्वात् तत्कारणत्वं स्यात्तत्त्वातिकापत्तिवाना यायास्थानोऽतिव्याप्तिदोषं किंच
तुतत्पतन्तक्षणमात्रस्मात्कारणत्वमाद्यातत्वेति प्रमाणानुतेन पत्तत्त्वात्मक। यद्यत्वं वाक्यप्रपत्तत्वं प्रतिकारणं कपालवद्दृष्टान्तानामिः इत्यत्र तदति
अतःप्रतन्त्रकारणवीजगुणत्वं प्रतत्त्वरूपलक्षणं तत्वानामनिकर्षीतिन ज्ञानतन्तुविलासंनिकर्षाणां समवायिपदं तत्वेनेदृशं अन्यथा
तावात्। कारणत्वं तत्त्वं तवति। अतः इदं समनःस्योगस्यैव पटुज्ञानाकाज्ञानानां इदं कारणतानाबोधनमान्नत्तत्क्षणमात्रस्म
मत्के एवतन्तुस्वरूपकालमात्रा स्मात्कारणतानिमित्तावतन्त्रकालक्षणकारणं कार्यक्षणस्यात्मकारणं पर कारणं तद्वैव कारणानां येषां तेकारण

कारणाकांक्षानुमितिरूपमिति शाब्दवादिनः तन्निर्विकल्पकप्रत्यक्षे इंद्रियाणामेव करणत्वात् न तु ज्ञानस्य करणत्वं इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणं ई-
श्वरप्रत्यक्षस्यादृष्टत्वात् अस्मत्प्रत्यक्षस्यैव लक्षणत्वात् तत्प्रायेणोत्तमाकारं इंद्रियार्थसंनिकर्षेति अस्मत्प्रत्यक्षस्यैव लक्षणत्वात् तत्प्रायेणोदं-
लक्षणं प्रत्यक्षं विविच्यते। निर्विकल्पकमिति प्रकारतानिरूपकत्वमेव निर्विकल्पकमित्यर्थः। निर्विकल्पके वस्तुनः विषयतामंगीक्रियते।
न तु तद्विषयविषयता मध्येऽकापि तत्र ज्ञायते विशेषणतारूपज्ञानत्वं संनिकर्षरूपत्वमित्यपि लक्षणं संगतमिति सप्रकारकमिति विषय-
तायाः ज्ञाननिरूपितत्वात् ज्ञानस्य विषयतानिरूपितत्वेन प्रकारतानिरूपकज्ञानत्वं सविकल्पकत्वं उदाहरणमयमिति इदंत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितापि तत्त्वप्रकारताशालिज्ञानं ब्राह्मणत्वप्रकारताशालिज्ञानं रजतत्वप्रकारताशालिज्ञानं सविकल्पकमित्यर्थः बाह्ये-
न्द्रियविषयप्रत्यक्षे कारणानि तानि तावत् इंद्रियसंनिकर्षाणि विविच्यन्ते। संयोगत्वादिना द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेन बाह्यप्रत्यक्षत्वा-
वच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेन बाह्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य
[illegible] द्रव्यग्रहे कारणं इंद्रियाणां वक्तव्यं ज्ञानांशसत्तायां वा अन्यानिष्पन्नानि सर्वाणीति युक्तं। कारणमतस्त्वगिन्द्रियस्य
द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेन त्वाचत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयोगस्य हेतुत्वं द्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयुक्तसमवाय-
स्य हेतुत्वं एवमात्मनि मनसः आत्ममानसप्रत्यक्षे मनःसंयोगस्य हेतुत्वं आत्मसमवेतस्य सुखादिमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसम-
वायस्य हेतुत्वं आत्मसमवेतसमवेतस्य सुखत्वादिमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुत्वं नसन[illegible]योस्तु न
संगच्छते तदाश्रितत्वे जातिग्राहकत्वेन द्वितीयस्य तृतीययोः संनिकर्षयोर्नैव तत्र हेतुता वाच्या सर्वाणीन्द्रियस्याकारानुपपत्तेः शब्द-
स्याकाशगुणत्वेन कर्णेन्द्रियग्राह्यत्वं श्रोत्रावच्छिन्नाकाशसमवायसंनिकर्षः शब्दवृत्तिना शब्दत्वगत्वादिजातिविषयकत्वात्॥

४।

५

[illegible]

वृत्ते समवेतसमवायसम्बन्धेन तत्रासत्त्वात् विशेषणतया वा नासमवेतविशेषणतायाः । संनिकर्षोपि । स । संनिकर्षोपि विशेषणतया वा ज्ञानतया
[illegible] कृतावृत्तेः । इ । इ यस । शब्द विशेषणतायाः उक्तसमवेतादि [illegible] कृतावृत्तेः । इ । इ यस । शब्द समवेतविशेषणतायाः संनिकर्ष
उक्तसमवेतसमवेतादि [illegible] कृतावृत्तेः । इ । इ यस । शब्द समवेतसमवेतविशेषणतायाः योगस्थाने स । शब्द [illegible] समवायस्थाने समवेतत्वप्र
[illegible] स्थानेति [illegible] समवेत [illegible] पृथिव्यादि [illegible] वृत्तेः [illegible] वर्तते [illegible] शब्द [illegible] विशेषणता
[illegible] संनिकर्षेण [illegible] समवेत नाल । समवेत नालत्व । तद्विशेषणता [illegible] वर्तते । इति स । संनिकर्षः ॥ इति [illegible] ॥
॥ अनुमान [illegible] अनुमिति [illegible] अनुमितौ [illegible] ज्ञान [illegible] अनुमिति [illegible]
[illegible] ज्ञान [illegible] अनुमिति [illegible] अनुमिति [illegible]
[illegible] ज्ञान [illegible] अनुमिति [illegible] अनुमिति [illegible]
[illegible] अनुमिति [illegible] ज्ञान [illegible]
[illegible] विशेषण [illegible] ज्ञान [illegible] विशेषण [illegible] ज्ञान [illegible]
[illegible] ज्ञान [illegible] ज्ञान [illegible] व्याप्य [illegible] ज्ञान [illegible]
[illegible] ज्ञान [illegible] इति [illegible]
[illegible] विशेष [illegible]
[illegible] ज्ञान [illegible] अनुमिति [illegible] अनुमिति [illegible]

त

यो विशिष्टकार्यकानापत्तावपि स्वेष्टं पर्वतत्वावच्छिन्ने देशे हरमतामेव पर्वतसंयोगसंबंधावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्यप्रका-
निताविशेषनिरूपिताया धूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयः कारणमितिवत् निश्चयः वह्निव्याप्यधूम-
वान् पर्वत इत्याकारकः। यत्र यत्र यदेति यत्र यत्र पदवी [illegible] वरा धूमसामानाधिकरण्येन तोष्यावद्वह्निमत्त्वानां यावत्तद्देशे कृ धूमव्याप्यकत्वं तस्मात् कुत्र-
सामानाधिकरण्यं तथा च धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति घः। अत वह्निधूमव्यापकत्वं तादृशाथ मेविवह्नौ
वह्नित्वं। तथाहि धूमाधिकरणपर्वतमहानसादौ वर्तमानो योऽत्यन्ताभावः पर्वतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः। कुतः पर्वतादौ वह्निसत्त्वे
वह्निधूमाधिकरणे पर्वतादौ वर्तमानस्याप्यत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं पटत्वं तावत्प्रतियोगितावच्छेदकं पटत्वं न तु वह्नेर्द-
कं वह्नित्वं तादृशा वह्नित्वं वह्नौ वर्तते अतः धूमव्यापकं वह्नौ वर्तते इति इयमन्वयव्याप्तिः सिद्धा। तान् स्थाने [illegible] व्यापकताघटितसाध्यतावच्छेद-
कत्वं वर्तते साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावानिरूपितं यत्तद्वैशिष्ट्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्ति-
त्वं तादृशवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावव्याप्तिः। तत्र केवलान्वयिनि व्याप्तिरिति सिद्धा। तान् स्थाने [illegible] कं। स्वाधानिमान-
मानमायप्रयोज्यानुमानं व्यापद्यानुमानं। पक्षधानुमानं। कामत्वं विपाक [illegible] पंचकस्य प्रत्यक्षं। अवयवत्वं प्रतिज्ञा-
तमतत्वं अन्वयेनेतिव्यापकसामानाधिकरण्यानुपव्याप्तिमानित्यर्घः। व्यतिरेकेणेति। व्यतिरेको नाम तावः। तथा च साध्या-
वकैत्वतावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः। इयं यत्र यत्र वह्न्यभावः तत्र तत्र धूमाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिः। यत्र यत्र पदवीस्यावह्न्यभाववति याव-
ति धूमाभावाव्यापकत्वं यावत्तद्देशस्य व्यापकं तथा धूमाभावे वह्न्यभावव्यापकत्वं। लक्षणं। वह्न्यभाववह्निव्याप्तिः। स्वारस्यानुत वह्न्यभाव-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं संबंधेन धूमनिरूपयार्थनीताव्यतिरेकव्याप्तिव्यतिरेकत्वेन धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमनु-
पायव्यव्याप्तिमत्वेनान्वयेनानुमीयते। व्यतिरेकीपनामरस्तु वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि धूमवान् पर्वत इत्याकारकः।
३
+ ६ नाम धूमस्य सामानाधिकरण्यम् इत्यत्र। तावत्प्रतियोगितावच्छेदकरूपसंबंध। + ६

कातिनैककाप्रिरुन्नत्वे सति अन्वयव्याप्तिमत्वं केवलान्वयित्वं। साध्यकेवलान्वयित्वमत्तावप्रतियोगित्वं। तथा च न तावत्प्रतियोगिसाध्यव्यापकत्वं के-
वलान्वयित्वे तोलद्दिणा। पृतलद्दणा। केतोर्व्यतिरेकरुन्नत्वे सतीति साध्यस्य केवलान्वयित्वादेव व्यतिरेकव्याप्तेन्नावात्। अन्वयव्या-
प्तिमात्रकं केवलान्वयीति मूलकारो। कुलद्दणा। कुपपक्ष। अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं। न चैवं संयोगाभावे काल-
तावेवाव्याप्तिरिति वाच्यं। स्ववृत्तित्वविशिष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य तदर्थत्वात्। एकजातीयसंबंधेन स्ववृत्तिविशिष्टमा-
नत्वं केवलान्वयित्वमिति नैयायिकाः। अन्वयव्याप्तिरुन्नत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्वं केवलव्यतिरेकित्वं। यथा पृथिवीत्वाव-
च्छिन्नपक्षः पृथिवीतरभेदः साध्यः। गन्धवत्वं हेतुः अत्र पक्षस्य पृथिवीतरभेदस्यान्वयदृष्टान्ताभावः। गन्धव्याप-
केतरभेदसामानाधिकरण्यानुपपन्नान्वयव्याप्तिग्रहासंभवात्। यत्र यत्रेतरभेदाभावः तत्र तत्र गन्धाभावः। यथा जलादिकमि-
ति व्यतिरेकदृष्टान्तं। तत्तु जलादावितरभेदाभावरूपसाध्याभावव्यापकता गन्धाभावे गृहीतेति इममेवार्थं मनसि कृ-
त्वा यन्नेतरेत्यादिकेनेतरभेदाभाववत्। यथा जलमिति मूलं। मूलकारो व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शितवानेवं व्यतिरेकव्या-
प्तिग्रहानन्तरं इतरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिकः गन्धाभावप्रतियोगि गन्धवत्त्वं नामरत्तित्वं पृथिवीत्वावच्छि-
न्नो इतरभेदानुपपत्तेति इतरभेदावच्छिन्नविधेयताकपृथिवीत्वावच्छिन्नानुमितिर्जायते। तत्त्वं यथा तत्त्वमूल-
ग्रस्तु यथा जलमिति इतरभेदाभाववत्त्वान्वयव्यतिरेकि इतरभेदाभावव्यापकगन्धाभाववत्त्विति। किंतु तद्भाववती तत्र्यर्थः। तस्मा-
न्नेतरेति तत्त्वं वेदनं गन्धाभावाभावानुपपन्नानिति तस्मादिति पञ्चम्यां ताद्रूपाभावाभावात् पवत्वादितर्कोपपत्त्यै।

तथा इतनंते रापवन आर्द्रत्वात्ताववः । तथा रेतनंते दाते दात्ताववती इतनंते दात्ताववतीत्यर्थः । सन्दिग्धसाध्येति साध्यप्रकारक संदेहविशेष्य
त्वं पक्षत्वं अनुमितेः पूर्वं साध्यसन्देहोऽनियमेन जायत इत्यतिव्याप्तेः तद्दलं प्राचीनैः कृतं । गगनविशेष्यक मेयप्रकारक सं
देहत्वावच्छिन्नायामपि प्रत्यक्षमथ साध्यतुल्यसाध्यप्रन गमकेन स्व तो गगनं मेयवदित्याकारकानुमितिर्जायते । गगनत्वावच्छिन्नो दे
श्यता निरूपित मेयत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिदर्शनात् प्राचीनमतं विहाय नवीनैः अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वमिति स्वीक
तं । निश्चितसाध्येति साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं सपक्षत्वं । साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं विपक्षत्वं । निश्चयत्व
ज्ञातावत्वानित्याकारकः । सन्देह निरूप्यके व्याप्ता सानिरूपयति स्वकातिबोनेति केवलवत्ता संतरइति केवात्तासाः दृष्टान्ते तत्व
इत्यर्थः । दोष स्वरूप कातिवान विरुद्ध सत्प्रतिपक्षासिद्ध बाधाः पतद्विशिष्टाः दृष्टान्ते तत्र इत्यर्थः । हेतौ दोषज्ञाने सत्यनुमिति प्र
तिबन्धो जायते का प्रतिज्ञान प्रतिबन्धो वा जायते । अतो वादिनिग्रहार्थं वादिनो ज्ञातव्याः हेतौ दोषा ज्ञातव्याः । तद्दृष्टान्ते त्वनि
रूपामित्यर्थः पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वहेतौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपका प्रतिज्ञानप्रतिबन्धः फलं । अ
साधारणत्वमिति । सर्वसपक्षका प्रवृत्तित्वं । निश्चितसाध्यपक्षवृत्तित्वं साध्यपक्षवृत्तित्वं । साध्यसामानाधिकरण्याभाव । के
तौ साध्य — — सामानाधिकरण्याभावे निश्चिते साध्यसामानाधिकरण्यानुमिकाप्रतिज्ञाना प्रतिबन्धः फलं । अनुपसंहा
रित्वं तु उत्तयवद्दृष्टान्ताभाववदन्वयव्यतिरेकि ज्ञानाभावो तत्र सामग्रीनास्तीत्यर्थसिद्ध्यापतीतिनिकप्रसिद्धे नितित्तावः । विरुद्ध
न हेत्विति साध्याभावव्याप्त इति । तथा च साध्याभावव्याप्यकेन प्रकारक ज्ञानात्मक विरोधक साध्यप्रकारकानुमिति प्र १
तिबन्धः फलं । एवं सत्प्रतिपक्षे । विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोः विरोधस्तु विरुद्धहेतावनेकत्वेन सत्प्रतिपक्षहेतौ द्वित्वेन

व्याप्तकः। सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू विरुद्धे एककेन नित्यत्ववती साध्याभाववत्साधककं हेतोः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तं तत्साम्यर्घस्तु वन
मितित्वात्। ताश्चास्याश्रयासिद्धः इति। पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाप्रसिद्धिः। यथा गगनीयत्वविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेः सोऽन्तरानुमितिन्
संत्यवति। स्वरूपासिद्धिर्नाम पक्षे हेतुत्वाभावः। तथा च हेतुत्ववति विशिष्टपक्षज्ञानात्तत्र विशेषणकहेतुप्रकारक
पन्नामस्पति तत्र व्याप्यत्वासिद्धः। प्रतिबन्धः परत्वं व्याप्यत्वासिद्ध इति। प्रकृते धूमव्यापकत्वं आर्द्रेन्धनेन गृहीतं धूमे आर्द्रेन्धनव्यापकत्वं
गृहीतं वा वह्निव्यापकत्वं आर्द्रेन्धनेन गृहीतं विरुद्धं हेतौ व्यापकत्वं गृहीतं। तदेव कात्तिवानत्वं तथा चोपाधेः कात्तिवानत्वं स्या
थने गृहीतं एव अनुमानप्रकारस्य वक्तिमानं हेतुकत्वा वह्नि धूम कात्तिवानी धूमव्यापकार्द्रेन्धनकात्तिवानित्वात् ष्पटं
वादिवत्। योऽयं साध्यव्यापककात्तिवानी स स सर्वः साध्यकात्तिवानी। एवं प्रकारेण प्रकृतानुमाने हेतुतु तत्साध्यकात्तिवाद्याप्यक
तया रूपकत्वमुपाधेः परत्वं। तथा च धूमात्तत्ववद्वृत्तित्वेनुपधूमकात्तिवानेन गृहीते व हेतौ धूमात्तावववृत्तित्वेनुपकाव्यवृत्तित्वं पः व
लं। यस्योति यस्य हेतोः साध्याभावः सर्वप्रमाणांतरेण निश्चितः। तथा च वद्धात्तेतोः साध्याभावनिश्चये ज्ञाते साध्य
मनुमितिप्रतिबन्धः परत्वं बाधितस्य साध्याभावबाधितो हेतुरुच्यते॥ ॥इत्यनुमानपरिच्छेदः समाप्तः॥ ॥संज्ञा
संज्ञीति। संज्ञा नाम पदं संज्ञी अर्थः। तयोः संबन्धः शक्तिः। तथा च पदार्थसंबन्धः न उपमितिरित्यर्थः। उपमानमिति
अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं करणः। गोसदृशो गवय इति पदवाक्यार्थ इत्याकारकः। गोसादृश्यावच्छिन्नविशेष्यकगवय
पदवाच्यप्रकारकज्ञानं जायते। तदेव करणं। इत्युपमितिकरणोपमानपरिच्छेदः समाप्तः॥ ॥इदं न्यायबोधनाख्यं पुस्त
वेंकटकृष्णेन लिखितम्॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ।
जत